

1.

BILDER AV EN STAD

Gotland är så jädra snyggt!¹

På väggen i Almedalsbiblioteket i Visby hänger ett konstverk med namnet "Vi på muren". Det är en bildväv gjord vid Barbro Nils-sons ateljéer efter en målning av Sven X:et Erixson. Målningen finns även den på Gotland och båda verken tillhör idag Gotlands kommun. De skildrar slaget vid Visby ringmur 1361, då den danske kungen Valdemar Atterdag kom för att erövra Gotland från Sverige. Så skedde också och Gotland blev danskt de kommande trehundra åren. Med starka färger och grovhuggna drag gestaltas Atterdags välrustade soldater med blodiga svärd sträckta i luften, medan de gotländska försvararnas skräckslagna ansikten syns huller om buller nere mot marken. Mellan ringmurens kreneleringar i överkanten trängs Visbyborna passivt betraktande vad som sker, skyddade av det bastanta byggnadsverket i sten.

Jag har sett bildväven många gånger och tolkat den som ännu en visuell gestaltning av medeltidens berättelser, som ju är så vanliga när det gäller Visby, om än i en annan genre. Det är berättelser som kan knytas till den årliga Medeltidsveckan och utnämningen av Visby innerstad till världsarv. De hör ihop med de många guidade turerna genomförda under årens lopp bland ruiner och gränder och med det estetiska ideal som råder innanför muren som pekar tillbaka på just medeltiden med Visbys guldålder under Hansetiden i fokus. Denna guldålder får ofta ett symboliskt slut i berättelserna om Atterdags intåg.² Allt detta visualiseras flitigt och bilder och berättelser förstärker varandra. Tolkningsramen blir därmed stark.

Det är svårt att se något annat i X:ets gestaltning än en krigsscen

1 Kommentar av ung Stockholmskvinna på en fest i Stockholm, februari 2005, då jag berättade att jag bodde i Visby.

2 Det finns många orsaker till nedgången men att centrum för Hansan flyttades mer och mer till Lübeck kan ha haft en avgörande betydelse. Svahnström, Gunnar 1990:60.

från 1300-talet utan hjälp av aktörer som pekar i en annan riktning.³ Jan Brunius, tidigare chef på Konstmuseet i Visby, är dock en sådan. Han vill lyfta fram X:ets engagemang i sin samtid och gör det i Läns museet på Gotlands årsbok. Han menar att målningen, tillkommen 1943 då X:et gjorde vapenfri beredskapstjänst på Gotland, är en metafor för den svenska neutraliteten under andra världskriget, då Sverige kunde hålla sig utanför, medan andra folk tvingades ut på slagfälten. Likt Visbybornas ”svek”, då de gotländska bönderna satte livet till, kunde svenskarna inta betraktarens ”oföretagsamma” roll.⁴

Bilder som denna formar sättet att se. De bidrar till särskilda blickar och seenden, lyfter fram vyer man aktivt ser och gömmer undan andra som man lika aktivt bortser från.⁵ De bidrar också till att uppmuntra gemensamma föreställningar om platser som Visby. Det här exemplet ingår i vad man kan kalla kulturarvspolitik eller minnespolitik. Det visar på vad som är viktigt att peka ut och visa upp för att minnas Visbys och Gotlands förflutna på ett strategiskt sätt genom att bildväven är placerad på ett offentligt bibliotek som dessutom är ett kombinerat högskole- och folkbibliotek. Den sitter på en plats kallad ”Hörnan” där det ofta pågår programverksamhet och bildar därmed en fond vid möten mellan många människor i lokalsamhället. Ibland kommenterar föredragshållare bildväven, men det är medeltiden de ser.

X:ets ”Vi på muren” visar också tydligt att en och samma bild kan tolkas på olika sätt i skilda kontexter och på skilda sociala arenor. Något som skapas i ett sammanhang kan i vissa fall användas i ett helt annat, medan andra bilder inte är användbara i nya kontexter. Bilder skapas och brukas som meningsbärande objekt. De fungerar inte ensamma utan är meningsbärande för att de är förankrade i sociala sammanhang. De ingår i olika system av vi-

3 Journalisten Stig Arb har exempelvis ingen ledtråd till någon alternativ tolkning i sin bok *Gotland*, då han låter en version av X:ets konstverk illustrera ett avsnitt med rubriken ”Atterdag anfaller”, 1981:74. Almedalsbiblioteket har en kort beskrivning av bildväven på sin hemsida, <http://almedalsbiblioteket.se/>, se, 2008-01-24, Om biblioteket, Byggnaden. Det överensstämmer med Jan Brunius tolkning i Läns museet på Gotlands årsbok 2001, Brunius, Jan 2001:117-124.

4 Tavlan lånades först in av konstnären i Stockholm och placerades i folkbiblioteket som inrymts i det nybyggda medborgarhuset Borgen, strax innanför ringmuren vid Österport i Visby. Senare köptes tavlan in av Gotlands kommun. Bildväven är gjord 1963. Brunius, Jan 2001:117-124.

5 Jfr Urry, John 1990.

Sven X:et Erixsons Vi på muren som bildväv, Almedalsbiblioteket, Visby. Foto: Carina Johansson.

suella representationer som kan rangordnas och förändras.⁶ Det är bildernas funktion jag tar fasta på i min studie. Jag kommer att ge många exempel på Visbybilder som blivit till normerande uppmaningar framsprungna ur specifika uppfattningar om estetiska värden, särprägel, bevarandepraktik och kulturarvskonstruktioner på olika nivåer, från som här på ett lokalplan till UNESCO:s världsarvsarena. Bilderna är med och genererar gemensamma föreställningar, skapade genom det visuella tillsammans med berättelser, fantasier och minnen, som i sin tur ger ramar eller former att gjuta sina egna erfarenheter i om Visby som plats. Jag kallar dessa föreställningar med betoning på ramarna/formarna för *mindscales*.⁷

⁶ Jfr Mirzoeff, Nicholas 2003:38.

⁷ Mindscalesbegreppet kommer att utvecklas i avsnittet "Mindscales" i kapitel 2.

Syfte

Utgångspunkten i den här avhandlingen är att bilder, visuella gestaltningar, spelar betydande roller i skapandet av gemensamma föreställningar kring en plats som Visby. I vår senmoderna tid⁸ och i en västerländsk kontext är vi mycket vana att se på bilder. Karin Becker, professor i bildpedagogik och journalistik, påpekar att vi alla är mediaspecialister genom alla de bilder vi ser under ett helt liv.⁹ Många är dock bara specialister på vilka bilderna är. Vi är ovana vid att prata om dem och ställa frågor om varför de ser ut som de gör. Vi funderar inte heller över vad de gör med oss och med platser.

Bilder med Visbymotiv finns i oerhörd mängd. De är producerade under lång tid och runt dem kretsar på olika plan berättelser, betydelseladdningar, aktörer och brukare. Syftet med denna studie är att med Visby som exempel ge några svar på två övergripande frågor om platskonstruktion: *Vad spelar bilder för roller i skapandet av gemensamma föreställningar om något så mångfasetterat som en stad?* Den kan också ställas något annorlunda: *Vad betyder det att visa upp en plats på bild?* Frågorna är med avsikt öppet ställda och leder inte helt och hållet till samma svar. De är valda för att fånga flera nyanser och innefattar både Visby som stad och som plats. Följdfrågorna pekar sedan ut nödvändiga riktningar:

Vilka sociala sammanhang har lett fram till att vissa motiv ständigt reproduceras, att en viss uppsättning fasta vyer framträder, att bara ett visst, litet antal vyer får symbolisera platsen och att dessa vyer har mycket att göra med dominerande gemensamma föreställningar om platsen? Vilka är dessa bilder (/motiv/vyer), vilka förhandlingar föregås de av, vilka funktioner fyller just sådana Visbybilder och vad får de för följder?

Med studien av sådana processer vill jag bidra till förståelsen för hur bilder knutna till en plats produceras, används och fyller funktioner i människors sociala liv och hur de samspelar med berättelser som kan ses som små och stora berättelser om våra liv

⁸ Johan Fornäs diskuterar begreppet senmodern i förhållande till modernitet. Se exempelvis 1993:153f. Se vidare Giddens, Anthony 1991, Lash, Scott 1992. Jag väljer att använda just senmodern istället för postmodern då postmodern används för att beskriva något mycket fragmenterat, något jag endast finner som inslag i ett övervägande senmodernt forskningsfält.

⁹ Becker, Karin 2004a:306. Jfr Mirzoeff, Nicholas 2003:7.

och samhällen. Jag vill säga både något generellt och visa på det platsspecifika genom att ge lokala exempel på ibland mer eller mindre globala fenomen. Visby kan exempelvis vara utbytbar då det gäller hur platsbilder konstrueras där kulturarvsproduktionen är stark, då turism- och kulturarvsbilder interagerar på platser med omfattande kulturturism eller då det handlar om ö-kultur. Graden av generaliserbarhet är ofta en avvägningsfråga inom all kulturforskning.

Kategoriseringar – tre bildpraktiker

Visby är magiskt.¹⁰

Hur kan man se på Visby som plats? Vilka ingångar är möjliga i en studie med bilder i fokus? Visby är en hamnstad på en ö i Östersjön. Det är genom hamnen det blev en boplats som kom att utvecklas till just en stad.¹¹ I gamla historieböcker kallas Visby för en stapelstad med rätt till handel med utlandet.¹² Vidare är Visby både en residentsstad och en stiftsstad och man kan även tala om Visby som en tidigare garnisonsstad med regementen som LV2, A7, P18 och I18. De är nu alla nedlagda, men F17 Gotland (med koppling till Blekinge flygflottilj), ligger i anslutning till Visby flygplats. Trots både landshövding, biskop och domkyrka kan Visby betraktas som en småstad, befolkningsmässigt jämförbar med Västervik, Enköping och Vänersborg.¹³

Visby är det första de flesta resenärer kommer till med den regeljära flyg- och båttrafiken när de ska till Gotland. Det är dit gotlänningarna själva reser för att besöka sjukhus och kommunkontor, studera på högskolan, heja på Visby Ladies när de spelar allsvensk basket eller för att kunna resa vidare till fastlandet och periodvis också till vissa destinationer utomlands. Visby är

10 Gotlandsguidens nätupplaga. <http://www.gotlandsguiden.se/norrsoeder/103-gotlandska-orter/120-visbymagiskt>, 2009-01-19.

11 Då *stad* inte är en administrativ enhet i Sverige längre används begreppet emiskt, då Visby ofta omnämns som just en stad, som så många andra tidigare städer. Det är alltså ett begrepp som brukas inom det fält jag studerar.

12 De svenska städerna delades in i stapelstäder och uppstäder från och med 1610-talet. Uppstäder hade bara rätt att bedriva handel inom landet. NE: http://www.ne.se/jsp/search/article.jsp?i_art_id=314140, 2007-05-29.

13 SCB, befolkningsstatistik, 2005, http://www.scb.se/templates/tableOrChart_159261.asp, 2006-05-02.

med sina dryga 22 000 invånare betydligt större än Fårösund, Slite, Roma, Klintehamn, Hemse, Ljugarn och Burgsvik tillsammans, det vill säga de andra tätorterna på ön.¹⁴ När gotlänningarna åker till Visby säger de att de ska till "stan". Visby kan därför ses som Gotlands urbana ansikte.

Men det är inte i första hand som residensstad, stiftsstad eller garnisonsstad Visby visas upp som plats för gemene man. Inte heller handlar det om något samtida brusande urbant liv, förutom ett antal veckors fest och party under högsommaren. Ove Sernhede och Thomas Johansson menar att när städer lyfts fram idag handlar det lika mycket om en imaginär stad än den "faktiska, materiella" staden. Städernas sociala och historiska landskap laddas med betydelser och genom samhällets omstruktureringar kan de laddas om.¹⁵

Stad pekar för Visbys del bakåt mot en gammal stad och mot handeln i äldre tider. Visby är med i nätverket för den "nya Hansan", genom att ha varit medlem i det tyska Hanseförbundet och inskriven på UNESCO:s världsarvslista är Visby innerstad en bland ett antal "världsarvsstäder" där kulturarv är i centrum. Tillsammans gör dessa båda sammanhang platsen till "Världsarvet Hansestaden Visby". Det var under en kort period runt 1960- och 70-talet som aktörer stolt visade upp Visby som en modern stad med arbetsplatser som L M Ericsson och nybyggda hyreshus. Ett av de få äldre exemplen på att Visby framställs som "modernt" jag stött på är lantmätaren Ludvig Fagræus Visbykarta från 1861 där bilder av sju ruiner samt domkyrkan samsas runt kartan med "Lärowerkshuset", "Badhuset" och "Cellfängelset". Den gotländske historielektorn Lennart Boman beskriver de tre byggnadernas placering på kartan som "nya monumentalbyggnader varmed staden ville visa besökare sin modernitet /.../".¹⁶ Idag skulle man kunna kalla Visby för "the city of collective memory", arkitekturprofessorn Christine Boyers uttryck för städer där minne och historia är mycket viktiga beståndsdelar i representationerna.¹⁷

¹⁴ Gotland i siffror; <http://www.gotland.se/imcms/27727>, 2007-03-02.

¹⁵ Sernhede, Ove & Johansson, Thomas 2007:97.

¹⁶ Bohman Lennart 1994: 52-53. I en bildtext i *Från Gutabygd*, årsbok från Gotlands Hembygdsförbund, låter Bohman kartan med egen bildtext illustrera den återtryckta artikeln *Gotland och Visby* ur en av Svenska Turistföreningens skrifter 1887 häfte 3 s 15-20. Se även Söderberg Bengt G 1959. Här tar han upp moderna exempel i det stora verket *Gotland* utgiven av Allhems förlag.

¹⁷ Boyer, Christine M 1994:6f.

Nationalencyklopedin ger ledtrådar i sökandet efter den imaginära "bilden" av Visby. På uppslagsordet *Visby* i den digitala upplagan ges först en kort beskrivning av den nutida staden på endast sex rader:

Visby, centralort (stad) i Gotlands kommun, västra Gotland (Gotlands län); 22 236 inv (2006). V., som ligger på Gotlands västkust, är residensstad i Gotlands län och säte för biskopen i Visby stift. Näringslivet i staden domineras av turism och offentlig verksamhet, bl.a. AB Svenska Spel, Vägverket och Visby lasarett. V. har flygplats och dagliga färjeförbindelser med Nynäshamn och Oskarshamn. I staden finns även Gotlands länsteater (f.d. Bryggeriteatern) samt ett antal museer. V. upptogs 1995 på UNESCO:s lista över världskulturarv.¹⁸

Sedan följer 101 rader som främst handlar om medeltiden med beskrivning av byggnadsskick, de olika kyrkorna och klostren som nu är i ruiner och Visby som Hansestad. Några enstaka rader belyser tidigare perioder, vilka lämnat spår i Visby och som arkeologerna har tolkat. Det enda som rör vår samtid är noteringen att det har gjorts arkeologiska utgrävningar under 1980-talet och att "vid slutet av 1900-talet bodde endast en sjundedel av stadens befolkning innanför muren".¹⁹

Den starka fokuseringen på medeltiden fortsätter på NE:s webbsida vid sidan av huvudtexten om Visby. Det går att klicka vidare till "Fråga experten". Här svarar historikern Dick Harrisson på frågor som rör "Gotland 1361" och "Medeltida städer smutsiga och trånga". Från sidan om året 1361, som handlar om Valdemar Atterdags erövring av Gotland och tiden därefter, kan man gå vidare och läsa mer om Atterdag. Här finns även en illustration, C G Hellqvist historiemålning *Valdemar Atterdag brandskattar Visby* (1882). Det går även att klicka på länken "Medeltidsdagar" under rubriken "Reportage". Här finns också några bilder. Det är fotografier med *bågskyttar* och en *riddare* vid nutida tornerspel i Visby och reportaget handlar om historiedagar runt om i Sve-

18 Nationalencyklopedin: http://www.ne.se/jsp/search/article.jsp?i_art_id=344347. 2007-04-23.

19 Nationalencyklopedin: http://www.ne.se/jsp/search/article.jsp?i_art_id=344347. 2007-04-23. Citatet om nutid är hämtat ur ett textavsnitt skrivet av den gotländske historielek-torn Åke G Sjöberg.

rige.²⁰ Texterna och bilderna i Nationalencyklopedin är mycket representativa. Det är ofta så här Visby beskrivs och visas idag – som en kulturarvsplats med historie(åter)bruk och upplevelseturism i centrum. Hur nutiden ter sig i andra sammanhang än vid historie(åter)bruk är tämligen osynligt, om man inte går till lokalpressens vardagsbevakning eller en och annan bok om caféliv, trädgårdar och heminredning.

Kulturarvsproduktionen i och kring Visby har intensifierats i slutet av 1900-talet, inte minst tack vare nya medier och ett starkt nätverksbyggande. Kulturarv artikuleras på olika nivåer från lokalt till globalt. Många aktörer lyfter fram de medeltida byggnadsverken på liknande sätt som i NE. Det gäller främst ringmuren som omgärdade staden redan under 1200-talet, ett antal kyrkoruiner, några packhus och delar av det medeltida gatunätet, allt möjliggjort genom den livliga handeln.²¹ Dessa lämningar och hänvisning till Hansetiden var grunden till en ansökan om en plats på världsarvlistan, vilket ledde fram till utnämningen 1995. Medeltidsveckan som började i liten skala 1984 och som vuxit till ett stort evenemang har också betytt mycket för kulturarvsproduktionen på senare tid. Kulturarv och de praktiker som omger dessa utpekade objekt har skapat åtskilliga bilder med skiftande intensitet. Bildproduktionen, som jag ger exempel på från 1500-talet och framåt, ändrade karaktär vid början av 1800-talet då ruinerna fridlystes, detta genom uppmätningar, arkeologiska utgrävningar och dokumentationer av olika slag. Det skapades bilder som var ämnade att visa på det förflutna.

Många äldre bilder, även sådana som inte producerades och brukades för kulturarvsändamål, återanvänds idag och synliggörs för en bredare publik. De har förflyttats in i en kulturarvskontext och institutionaliserats, samtidigt som ett urval av dem livligt artikuleras utåt. Därför är bilder som kan kategoriseras som kulturarvsbilder en rimlig ingång i ett stort Visbymaterial.

Visby är också en turistort, vilket också nämns i NE. Som en sådan är Visby en typisk sommarstad. Många aktörer arbetar för att Visby ska uppfattas som ett givet besöksmål. Ansträngningar

Visby.

Karta: Stadsarkitektkontoret, Gotlands kommun.

²⁰ Nationalencyklopedin : http://www.ne.se/jsp/search/article.jsp?i_art_id=344347. 2007-04-23.

²¹ Blomkvist, Nils 2004. Blomkvist daterar muren i denna opublicerade essä skriven som ett svar på en fråga från författaren till detta arbete.

har gjorts för att få fler att komma och för att förlänga den korta sommarsäsongen. Bilder används för att nå sådana mål, men även turisterna själva skapar och brukar bilder. Bilder är en stor och viktig del av turismen.

Bildproduktionen kom igång ordentligt med vykorten i slutet av 1800-talet och den svenska och den gotländska turistföreningens bildande vid samma tid gjorde också att bilder producerades och spreds. Enskilda resenärer skapade också bilder av Visby långt tidigare genom reseberättelser eller vetenskapliga rapporter. Turistbilderna är svåra att bortse från i en studie om hur mindscapes kring Visby konstrueras. Det räcker inte med att endast studera kulturarvpraktikernas bilder. Därför blir också turismens bilder en av mina ingångar.

Det finns många konstverk med Visbymotiv. Inte minst resulterade den livliga konstnärsverksamheten vid slutet av 1800-talet i en omfattande produktion. Dessa konstnärer sägs ha etablerat en särskild "bild" av Visby som ännu anses gälla. Många konstnärer kom utifrån och konstverken ställdes ut på fastlandet på bland annat Konstnärsförbundets och Konstakademiens utställningar. Dessa besöktes av allmänheten, kommenterades i pressen och tilldrog sig stort intresse. Även gotländska konstnärer blev betydande för hur Visby visades upp och ställdes ut. En viktig aspekt är att bildskaparnas ideal samverkade med författares och poeters, det vill säga med andra ur kultureliten, vilket gjorde att vissa värden och normer lättare kunde spridas och förankras hos fler. Konstbilderna från den här tiden, blir genom detta min tredje ingång i materialet med Visbybilder.

Av de tre materialkategorierna, som bygger på var bilderna först producerades och brukades, är kulturarvs- och turismbilderna mycket framträdande idag. Konstbilderna från den valda tiden är det inte längre, men just hänvisningen till att idealen lever kvar gör dem intressanta. Alla tre kategorierna är omfattande till sin storlek och det finns ett spännande tidsdjup i det sammantagna materialet. Det är också ett material som inte tidigare blivit särskilt genomlyst kulturanalytiskt.

I ett inledningsskede såg jag fler möjliga ingångar som sedan valdes bort då bildmaterialet inte var så omfattande som jag förmodat. Visby som en betydande garnisonsstad var en sådan ingång.

Den militära verksamheten måste ha präglat Visby mycket som plats under större delen av 1900-talet. Många har gjort militärtjänstgöring här. Bilder som artikulerar detta sammanhang är förvånande nog inte särskilt framträdande utanför den militära sfären och är svåra att hitta. Det finns säkerligen många bilder i privata fotoalbum, men det är inte något som artikuleras utåt till allmänheten. Visby som centralort i en region är en annan. I termer av regional utveckling pågår på många håll livlig marknadsföring för att locka nya invånare och nya företag, inte minst med hjälp av attraktiva bilder. De mest synliga bilderna som Gotlands kommun och länets utvecklingsenhet använder är från landsbygden med unga familjer i böljande vallmofält eller bland blommande blåeld med havet i fonden. Visbymotiven är få och stereotypa. Det är vanligt att visa ringmuren från norr, Strandgatan med Visby hotell i fonden och en gammal blå dörr omgärdad av röda klängrosor.²² Stadsmiljöer tycks inte fylla rätt funktion i den typen av marknadsföring, då Gotland ofta ställs mot Stockholm och framställs som en vilsam oas i stark kontrast till brusande och stressande storstadsmiljö. Sådana Visbybilder var inte heller lämpliga som en egen ingång i det annars så rika bildmaterialet.

Detta sätt att välja ingångar på kan liknas vid att öppna tre dörrar eller fönster i ett stort flöde av bilder som visar upp Visby och titta noggrannare på dem, deras inbördes relation men också deras förhållande till andra bilder. De valda bildkategorierna utgår från ett produktionsperspektiv, men även hur bilderna brukas och reproduceras är viktigt i den här studien, liksom vad de får för följder. Man kan se kategorierna som tre bildpraktiker. Bilder inom kulturarvs- turism- och konstsfärerna är delvis sammanflätade i varandra. Det gör dem än mer intressanta och relationerna dem emellan är heller inget som tidigare studerats. I en studie om föreställningar kring Visby är just kulturarvs-, turism- och konstbilderna viktiga nycklar till att förstå hur dominerande "bilder" av platsen vuxit fram genom bildproduktion, bildbruk och reproducering. Det är nära nog omöjligt att studera dessa bilder utan att relatera dem till varandra och till annan bildproduktion.

22 Broschyren *Gotland en speciell plats* (1999) är dock ett undantag. Den har bilden med en gammal dörr, omgärdad av frodiga, röda rosor, på framsidan och innehåller även ytterligare ett antal Visbybilder uppblandade med andra Gotlandsmiljöer. Utgiven av Gotlands kommun.

Disposition

I det följande kapitlet, 2, presenteras teoretiska och metodiska val liksom tidigare forskning. Idéer om visualitet och kulturarvskonstruktioner är i fokus då det är de forskningsfält jag hämtar mest inspiration ifrån. Kapitlet landar i en diskussion om avhandlingens mest centrala begrepp, *mindscapes*, ett genrebegrepp som fångar både något mentalt och fysiskt. Kapitel 3 är det första empiriska kapitlet. Här görs en översikt av de valda materialingångarna utifrån de tre bildpraktikerna, kulturarvs-, konst- och turismbilder. Beskrivningarna vävs samman med analysen. I kapitel 4 analyseras några framträdande Visbymotiv som vuxit till starka ikoner. Exempelen är hämtade från alla tre bildingångarna och valda för att visa hur ikoniseringsprocesser kan gå till och hur olika aktörers bilder samverkar eller krockar. I kapitel 5 behandlas ett antal följder dominerande Visbybilderna har fått och i slutkapitlet, 6, knyts trådarna ihop vad gäller Visbys dominerande *mindscapes* med en kort sammanfattning samt en framåtblickande ansats.